

KOLLEKTIV IDENTITET OG INDIVIDUELT ANSVAR:

Et retorisk studium af referenceskift i Lev 18-20 og 25-26

Ph.d.-stipendiat, cand.theol. Christian Højgaard Jensen

Resumé: I den såkaldte Hellighedslov (Lev 17-26) tiltales tilhørerne nogle gange som »I« og andre gange som »du«, hvilket ofte har forvirret læsere og fortolkere. Traditionelt er disse skift mellem pluralis og singularis blevet forstået som tegn på redaktionel aktivitet, men denne redaktionskritiske metode er med rette blevet kritiseret. Denne artikel undersøger derfor disse referenceskift som retoriske og strukturelle virkemidler og argumenterer for, at skiftene bruges intentionelt til at give lovgivningen en strukturel og retorisk ramme. Gennem en systematisk gennemgang af skiftene i Lev 18-20 og 25-26 vil det blive vist, at referenceskift er et retorisk redskab, der kan anvendes til en bred vifte af kommunikative formål, og ikke mindst at de åbner et vindue til essensen af hellighedsteologien i disse kapitler.

Introduktion

Læser man igennem Levitikus, vil den opmærksomme læser opdage, at tonen skifter markant fra kapitel 18. Hvor bogens første del primært er nøgtern i sine offer- og renhedsforskrifter, er stilen langt mere appellerende og intens i bogens anden del. Mange steder motiveres læseren/tilhøreren med det slagkraftige »Jeg er Herren!« (fx Lev 18,5) eller mere generelle paræneser, der forankrer de enkelte love i dybe, teologiske udsagn, for eksempel »Hold mine bud, og følg ikke de vederstyggelige skikke, som man fulgte tidligere, og gør jer ikke urene ved dem!« i Lev 18,30a (DO92).¹

Tekstens dynamik, der opstår i samspillet mellem love og formaninger, underbygges af referenceskiftene mellem 2. maskulinum pluralis (2mp) og 2. maskulinum singu-

laris (2ms). Det er bemærkelsesværdigt, at formaningerne ofte følges af en tilsvarende tiltale af tilhørerne i pluralis (fx 18,2b-5.24-30; 20,7-8.22-26; 25,18.38), mens flertallet af de konkrete love adresserer tilhørerne i singularis (fx 18,7-23).

Er dette fænomen et udtryk for redaktionel aktivitet, sådan som den historisk-kritiske forskning ofte har foreslået? Eller er referenceskift et bevidst retorisk og strukturelt redskab, der åbner et vindue til disse kapitlers dybe og gennemgribende teologi?

I denne artikel vil jeg forsøge at besvare disse spørgsmål ved at gennemgå skiftene mellem 2ms og 2mp i Lev 18-20 og 25-26 systematisk og undersøge dem i deres nuværende sammenhæng. Lev 21-24 indeholder ikke mange skift mellem 2ms og 2mp og er derfor udeladt af denne analyse.²

Fra redaktionskritisk til retorisk læsning af referenceskift

Det omtalte stilskifte fra Lev 18 blev tidligt i den moderne forskning forstået som en indikator for, at Lev 18-26 oprindeligt havde været en selvstændig lovsamling, der på et senere tidspunkt blev tilføjet præsteskriftet (P) (Graf 1866). Eftersom både Pagtsbogen (Ex 20,22-23,33) og den deuteronomistiske lovsamling (Deut 12-26) indledes med offer- og alterbestemmelser, blev Lev 17 snart regnet som en del af Hellighedsloven (H), som Lev 17-26 blev døbt (Wellhausen 1927). Siden Elliger (1966) og særligt Knohl (1987) har den kritiske forskning dog generelt opfattet H som en senere tilføjelse og en kritisk revision af P. Det er dog også blevet indvendt, at Hellighedslovens særlige retorik også findes mange andre steder i Pentateuken (fx Tucker 2017, 29), og Blum (1990, 321) har argumenteret for, at det særlige ved H blot er dens *koncentration* af paræneser og de såkaldte »Selbstvorstellungsmeln« (dvs. udtrykkene »Jeg er Herren!« o.l.).

Den klassiske historisk-kritiske metode har som sit formål at afdække en given teksts historiske tilblivelse. Særligt tre fænomener er blevet betragtet som markører for en teksts udvikling. Disse er modsigelser, uforenelige spændinger og forstyrrende gentagelser (Grünwaldt 1999, 23). I en nyere kildekritisk analyse af Hellighedsloven anvender Grünwaldt disse kriterier, men indrømmer dog, at disse tre fænomener indebærer en vis grad af subjektivitet (»ein Moment der Subjektivität«) (Grünwaldt 1999, 23, n. 6). I lyset af vor stigende viden om den antikke orientals litterære bevidsthed må Grünwaldts indrømmelse siges at være en underdrivelse. Komparativt materiale såsom Kadesh-inskriptionen (jf. Berman 2017, 19-32) og de hittitiske »Instruktioner for tempeltjenestemænd« og »Instruktioner for kommandøren for grænsevagterne« (jf. Greenberg 1984, 187) viser, at referenceskift tilsyneladende ikke var et problem for antikke skrivere.

Ikke desto mindre har den historisk-kritiske forskning de sidste 100-200 år benyttet sig af ovennævnte tre kriterier til at forstå skift mellem singularis- og pluralisformer. Et eksempel er Wurster (1884, 121, n. 1), der så tidligt som i 1884 argumenterede for, at en redaktør måtte være ansvarlig for udtrykket »Sig til præsterne, Arons sønner« (Lev 21,1), fordi sønnerne i det følgende omtales i 3. person og ikke i 2. person som ellers forventet. Det var dog særligt med Von Rad og formkritikken, at referenceskift fik særlig

stor betydning som diakrone markører. I et kort kapitel om H identificerede Von Rad (1953, 25-36) en række former (»Gattungen«) i Lev 19 baseret på person og tal. Ifølge Von Rad har en redaktør (kaldet »the Preacher«) sammensat en række ældre »Gattungen«, herunder henholdsvis v. 9-10 (2ms) og v. 11-12a (2mp), og tilføjet formaninger samt muligvis også de gentagne »Jeg er Herren«.

Reventlow (1961) var inspireret af Von Rads formkritik og anvendte også betegnelsen »prædikant« om den første redaktør af Hellighedsloven. Reventlow betegnede de apodiktiske love i 2ms som de ældste dele af H, mens redaktøren var ansvarlig for lovene og paræneserne i 2mp. Senere forskere har ligeledes anvendt referenceskift som diakrone markører, selvom denne skelnen dog ikke bruges alene eller konsekvent (fx Sun 1990, 502-3; Bultmann 1992, 176-79; Hartley 1992, 426).

Som nævnt står de klassiske diakrone kriterier såsom modsætninger, interne spændinger og forstyrrende gentagelser for fald, og nyere studier har også i stigende omfang fokuseret på referenceskiftenes strukturelle, kommunikative og retoriske funktioner. I sin kommentar til Deuteronomium argumenterer Weinfeld (1991, 15) for, at skift mellem singularis- og pluralisadressater kan være didaktiske virkemidler til at henvende sig direkte til tilhørerne som individer eller kollektiv. Eller alternativt at referenceskiftene skyldes citater i teksten eller kan være et retorisk virkemiddel til at fremhæve et særligt udsagn. En række forskere har undersøgt Pentateukens retorik, heriblandt Watts (1999, 64), der forklarer, at 2. person tiltale er et retorisk virkemiddel til at overbevise tilhørerne, eftersom man er mere tilbøjelig til at høre efter, hvis man tiltales direkte. Den direkte tiltale er i øvrigt et særligt kendetegn for Pentateukens lovtekster, for i de øvrige antikke nærorientalske lovsamlinger bruges ofte den upersonlige tredje person »man« (Gane 2017, 83). Gane (2017, 83-85) forklarer skiftene mellem 2ms og 2mp ud fra pagtstænkningen i GT. På den ene side har Herren en pagt med folket som helhed, men han har også en pagt med den enkelte israelit, og derfor giver det mening også at adressere den enkelte israelit.³

I forhold til referenceskift i H har Joosten (1996, 1997) skrevet et par af de vigtigste bidrag. Ifølge Joosten (1996, 48-50) skal referenceskiftene ikke forstås som tegn på redaktionel aktivitet, men som vigtige kommunikative markører. Når tilhørerne adresseres i 2mp, adresseres de som et kollektiv, mens referencerne i singularis adresserer tilhørerne som individer. Denne skelnen underbygges af, at pluralisreferencerne primært anvendes inden for et kollektivt domæne, herunder beboelse (מושב), slægt (דר), by (עיר) og helligdom (מקדש). Singularisreferencerne derimod benyttes primært inden for familiens eller individets domæner, for eksempel mark (שדה), vingård (כרם), kvæg (בהמה), slave (עבד) og familiemedlemmer.

Som jeg vil demonstrere nedenfor, er Joostens skelnen mellem individualiserende og kollektiviserende referencer en skelnen, der bedst fungerer i Lev 18, 20 og 25. I Lev 19 er referencerne blandede og vanskelige at systematisere, og Joosten (1996, 48-49) indrømmer da også, at det er vanskeligt at argumentere for, at Lev 19,32 (»Rejs dig for

de grå hår») er mere individualiserende end 19,11 (»I må ikke stjæle«). Derfor er det efter min mening vigtigt at forstå referenceskift som en bred kommunikativ, strukturel og kommunikativ kategori, der kan anvendes til et spektrum af formål. Den bedste måde at undersøge referenceskift som et alsidigt retorisk virkemiddel er at undersøge den konkrete anvendelse gennem Hellighedsloven.

Referenceskift og retoriske strukturer i Lev 18-20 og 25-26

Set i lyset af den narrative udvikling i Levitikus er det faktisk ikke overraskende, at der kommer et stilskifte fra Lev 18. Som Nihan (2007, 95-109) har argumenteret for, udfolder Levitikus et tema om Guds stadigt mere intense nærvær fra den offentlige teofani i 9,23 over teofanien i det allerhelligste i 16,2 til løftet i 26,12 om Guds paradisiske nærvær, når han vil vandre (התהלכותי) blandt sit folk (jf. Gen 3,8a). Man kan derfor med rette tale om et klimaks i Lev 17/18-26, hvor Guds nærvær formidles tydeligst. Og netop hvor Guds nærvær er så intenst, er det ikke overraskende, at der også i de kapitler formænes og instrueres med særligt eftertryk. Og her har referenceskift en vigtig rolle, som jeg i det følgende vil forsøge at vise.

Lev 18

Det klassiske eksempel på, hvordan flertalsformer har en strukturel og retorisk funktion, findes i Lev 18. Kapitlet er tydeligt afgrænset af at være en afsluttet tale (jf. 18,1 og 19,1), og kernen af talen består af en lang række seksuelle og incestuøse forbud med adressat i singularis. Indledningen og afslutningen af talen er derimod med pluralis-adressat: for eksempel »I må ikke bære *jer* ad, som man gør i Egypten ...« (Lev 18,3 DO92). Dermed har Lev 18 følgende struktur:

- A Indledning (v. 1-5)
- X Hoveddel (6-23)
- A' Afslutning (24-30)

I denne opdeling regnes v. 6 med til hoveddelen, selvom verset forekommer med pluralis-adressat. Indholdsmæssigt fungerer verset som en overskrift for resten af hoveddelen med sit generelle forbud mod incestuøse forhold, og verset indledes med den tydelige strukturelle markør **איש איש** »enhver«, der indikerer et nyt afsnit (jf. Lev 17,3.8.10.13). Indledningen og afslutningen indeholder en række fælles elementer, som går igen gennem hele H:

	Indledning (18,1-5)	Hoveddel (v. 6-23)	Afslutning (v. 24-30)
De såkaldte »Selbstvorstellungformeln«: »Jeg er Herren (jeres Gud)«	v. 2, 4, 5	v. 6, 21	v. 30
Afstandtagen fra andre lande (Egypten og Kana'an)	v. 3		v. 24-25, 27-28, 30
Formaning til at holde loven: »I skal følge mine retsregler«	v. 4, 5		v. 26, 30

Med andre ord indrammes de konkrete forbud, som henvendes personligt til hver enkelt tilhører, af en række eksplicite motivationer for at følge loven. For det første begrundes og motiveres loven i den gentagne understregning af, at afsenderen af lovene er »Herren jeres Gud«, hvilket giver loven tyngde og legitimitet. For det andet begrundes loven i en etisk afstandtagen fra Egypten og Kana'an, som israelitterne under deres ørkenvandring geografisk er adskilt fra. Indramningen af Lev 18 medfører, at incestlovene kommer til at stå som konkrete udtryk for en kollektiv identitet i kontrast til egypterne og kana'anæerne. Endelig forstærkes forpligtelsen på at holde budene i konkrete, gentagne opfordringer til at følge Guds retsregler og holde hans bud. I afslutningen får disse formaninger yderligere tyngde, idet det forklares, at Kana'ans tidligere indbyggere blev smidt ud, fordi de levede incestuøst, og landet dermed blev urent (v. 25, 28).

Lev 19

Det centrale kapitel 19 er muligvis det vanskeligste kapitel i Levitikus rent strukturelt. Det består af en blanding af love omhandlende ofringer, landbrug, social retfærdighed, afgudsdyrkelse, forholdet til de gamle og til de fremmede. En del af de ti bud gengives i kapitlet, men strukturen er meget forskellig.⁴ Også forholdet mellem singularis- og pluralisadressater er langt vanskeligere end i kapitel 18. Både 2mp (v. 2-6, 9-12, 15, 19, 23-28, 30-31, 33-37) og 2ms (9-10, 12-19, 27-29, 32-34) findes gennem hele kapitlet, og det er nok ikke muligt at finde ét system, der kan forklare alle skiftene. Alligevel ser det dog ud til, at skiftene flere steder har retoriske funktioner (jf. Barbiero 1991, 206-8). I kapitlet er der seks sådanne skift, som jeg her vil analysere.

1. Det første skifte mellem 2mp og 2ms er i vers 9-10, hvor israelitterne forbydes at høste ud til kanten af deres kornmarker og vingårde, fordi de skal efterlade en rest til de fattige. Strukturen er som følger:

- A Indledning: »Når I høster ...« (v. 9a)
- B Forbud angående kornmarker (9b)
- C Forbud angående vingårde (10a)
- D Formål: Resten skal efterlades til de fattige (10b)
- A' Afslutning: »Jeg er Herren jeres Gud« (10c)

Indledning og afslutning er i pluralis, mens forbuddene og den positive begrundelse (10b) er med singularisreferencer. Strukturelt fungerer pluralisreferencerne derfor som ramme omkring en afgrænset samling love, og retorisk adresseres den enkelte bonde direkte som en del af kollektivet.⁵ Ikke mindst forstærkes den retoriske effekt ved den afsluttende påmindelse om, at lovgiveren er Herren.

2. Fra v.11 begynder en række korte forbud, indledningsvist i pluralis-former, men i v. 13-18 primært i singularis. Undervejs optræder udtrykket »Jeg er Herren« fire gange (v. 12, 14, 16, 18) som både strukturel markør og retorisk virkemiddel til at legitimere lovgivningen. Selvom singularisformerne altså først for alvor starter i v. 13, forekommer der en enkelt singularisreference i slutningen af v. 12: »I må ikke sværge falsk ved mit navn, så *du* vanhelliger *din* Guds navn. Jeg er Herren!« (DO92). Skiftet er overraskende, men Clamer (1946; set hos Barbiero 1991, 207) har foreslået, at skiftet bruges til at understrege, at *enhver* er pålagt dette bud. I GT's hellighedskapitel *par excellence* bruges dette subtile skifte til singularis til at understrege den fare, som ethvert individ står i, for at vanhellige Guds navn.

3. Som nævnt består v. 13-18 primært af forbud med adressat i singularis. Den eneste undtagelse er midtvejs efter det andet »Jeg er Herren« (v. 14), hvor v. 15 indledes med et generelt forbud: »I må ikke øve uret i retssager« (v. 15a DO92). I stil med 18,6 (se ovenfor) ser det ud til, at sætningen fungerer som en overskrift for de følgende love, der konkretiserer, hvad retfærdige retssager er.

4. I flere fremstillinger af strukturen i Lev 19 står v. 19 som centrum. Nogle ser verset som indledning til et nyt større afsnit (fx Milgrom 2000, 1596; Gerstenberger 1996, 273; Magonet 1983, 161; Wenham 1979, 263), mens andre ser verset som et klimaks og omdrejningspunkt (fx Ruwe 1999, 194). Verset indledes med en overskrift i pluralis lignende den i v. 15a: »Mine forordninger skal I holde« (19a). I dette tilfælde er objektet foranstillet ligesom i de følgende tre, næsten identiske, udsagn:

»Dit kvæg må du ikke krydse af to slags;
din mark må du ikke tilså af to slags;
og en klædning af to slags vævet stof må du ikke bære.« (19b-d)

Ud over at have foranstillede objekter er v. 19a-c asyndetiske (dvs. uden konjunktion), og udsagnene er på den måde stærkt betonedede. Watts (1999, 68-73) fremhæver gentagelser som et retorisk virkemiddel ved mundtlige fremstillinger, idet gentagelserne fremhæver særlige udsagn og gør dem nemmere at huske. I et kapitel, der indeholder både næstekærlighedsbuddet (v. 18) og fremmedkærlighedsbuddet (v. 34), kan det virke mærkeligt, at forbud mod krydsning af kvæg, såsæd og garn skulle være »die eigentliche Mitte der gesamten Komposition« (Ruwe 1999, 219). Ikke desto mindre er evnen til at »skelne mellem helligt og profant og mellem urent og rent« (Lev 10,10) præsternes grundlæggende opgave. Også folket i al almindelighed er pålagt at »skelne mellem de

rene dyr og de urene og mellem de urene fugle og de rene« (Lev 20,25). Forbuddet mod at blande kvæg, såsæd og garn er altså sammen med spisereglerne daglige eller jævnlige påmindelser om hellighedens grundlæggende komponent, nemlig udskilning. Denne udskilning er forankret i Guds egen helliggørelse af folket, da han udskilte isralitterne fra folkene (Lev 20,24.26).

Uanset om v. 19 er centrum og klimaks for kapitlet eller blot indledningen til et nyt større afsnit, fungerer pluralisformen i v. 19a som en overskrift for de efterfølgende love. Skiftet fra pluralis til singularis har dermed en strukturel funktion, men også en retorisk funktion, idet udsagnene i singularis adresserer individet direkte inden for et altomfattende hellighedsparadigme.

5. V. 26-32 udfolder en kompleks lovgivning imod afgudsdyrkelse og indledes med en række korte forbud med pluralisreferencer (v. 26) i stil med v. 11. V. 26-28, der ellers domineres af 2mp, afbrydes af en enkelt 2ms-reference i 27b: »Du må ikke studse kanten af dit skæg«. Mange fortolkere har forstået den manglende pluralisform som en fejl i forbindelse med overleveringen af manuskripterne og har derfor foreslået en rettelse (fx Elliger 1966, 243-44).⁶ Muligvis skyldes skiftet en emfatisk effekt i stil med v. 12, men det er ikke indlysende, hvorfor netop dette forbud skal fremhæves.

Afsnittet kan som helhed inddeles i tre dele adskilt af udtrykket »Jeg er Herren!«, dvs. v. 26-28, 29-30 og 31-32 (Ruwe 1999, 207; 214-18).⁷ De to sidste afsnit starter begge med forbud (v. 29 og 31) og slutter med påbud (v. 30 og 32), og de beskæftiger sig med den samme spænding mellem familie og kult:

»Du må ikke vanære⁸ *din* datter til prostitution... (v. 29)

Mine sabbatter skal *I* overholde; og min helligdom skal *I* frygte (30ab)

Jeg er Herren! (30c)

I må ikke vende *jer* til forfædre(ånderne)... (31)

For de grå hår skal *du* rejse dig (32a)

og *du* skal ære de gamle (32b)

og *du* skal frygte din Gud (32c)

Jeg er Herren!« (32d)

De to delafsnit er altså struktureret ens med først et forbud og dernæst et positivt modstykke. Derudover slutter begge afsnit med et påbud om at frygte henholdsvis Guds helligdom og Gud selv. I forhold til tiltalen af adressaterne er de modsatte, idet første del starter med singularisreferencer og slutter i pluralis. I anden del er det modsat. På den måde kan versene også forstås som en kiasme, hvor v. 29 og 32 fungerer som en ramme omkring v. 30-31 (således Barbiero 1991, 207). Sagt med andre ord udgør individets forhold til familien (datteren i v. 29 og de gamle i v. 32) en kontekst for de centrale kultiske bud i v. 30-31. Individets kultiske forpligtelser indrammes i et forbud mod at

vanære sin datter og et påbud om at ære de gamle. Ligesom familiemedlemmer har krav på solidaritet og ære, således har Gud også krav på ærefrygt og loyalitet. Gennem den strukturelle indramning relateres loyaliteten mod Gud dermed til de nære, velkendte relationer til familien. Sammenstillingen af loyalitet mod henholdsvis familien og Gud kan synes mærkelig, men det er interessant, at netop denne sammenstilling allerede findes i v. 3 (Ruwe 1999, 217-18).

6. Endelig er der et skifte mellem singularis- og pluralisformer i v. 33-34. Versene omhandler fremmedkærlighed og er en udfoldelse af et specifikt forbud mod ikke at undertrykke (יגה) de fremmede, som bor iblandt israelitterne.⁹ Positivt formuleret skal israelitterne behandle de fremmede som landets egne indbyggere (אזרח), for israelitterne var selv fremmede i Egypten. V. 33a har et suffix i 2ms, men ellers er versene i pluralis – med én yderligere, vigtig undtagelse. Det centrale udsagn »du skal elske ham som dig selv« (v. 34b) står i singularis i stærk kontrast til de omgivende udsagn. Konstruktionen er efterhånden velkendt:

- A Indledning: Forbud mod at undertrykke den fremmede (v. 33)
  - B Uddybning: Den fremmede skal være som en af landets egne (34a)
    - X »du skal elske ham som dig selv« (34b)
  - B' Begrundelse: Israelitterne var selv fremmede i Egypten (34c)
- A' Afslutning: »Jeg er Herren jeres Gud« (34d)

Strukturelt fungerer pluralisformerne som en ramme omkring det grænseoverskridende påbud om at elske den fremmede som sig selv. Retorisk begrundes påbuddet først med en begrundelse hentet fra israelitternes historie, nemlig deres fælles fortid som slaver i Egypten. Og til sidst forankres etikken i det gennemgående udsagn om, at lovens egentlige afsender er Gud selv.

Lev 20

Lev 20 og 18 betragtes af mange som en ramme omkring kapitel 19, idet begge kapitler indeholder incestlove (fx Douglas 1999, 236). I stil med kapitel 18 er hoveddelen i kapitel 20 også rammet ind af paræneser i pluralis (v. 7-8 og 22-26), men til forskel fra Lev 18 er hoveddelen her primært i 3. person og består af kasuistiske love, der foreskriver straffen ved overtrædelse af lovene.

Den første parænese (v. 7-8) gentager overskriften fra 19,2 om at folket skal være hellige. Denne overskrift begrundes med »Jeg er Herren jeres Gud«. Dernæst formaner folket til omhyggeligt at følge lovene, og parænesen afsluttes med varianten »Jeg er Herren, som helliger jer« (v. 8c).

Den afsluttende parænese (v. 22-26) indeholder velkendte temaer fra 18,24-30. Formaningen til at overholde loven gentages, og det begrundes med advarslen mod at blive spyttet ud af landet. Folket skal holde sig fra den oprindelige befolknings skikke, for

folket er blevet skilt ud fra folkene til at være Guds hellige folk. Som noget nyt instrueres folket i deres opgave med at skelne mellem rene og urene dyr, så israelitterne ikke selv bliver afskyelige (v. 25). Denne instruktion er også en passende afslutning på hellighedslovgivningen i Lev 18-20 som helhed.

Hoveddelen indeholder også referenceskift (v. 14, 15, 16, 19). Disse er dog ikke skift mellem 2ms og 2mp, eftersom hoveddelen domineres af 3. person-referencer.¹⁰

Lev 25-26

Forordningerne om sabbatsåret og jubelåret i Lev 25 er blevet kaldt et klimaks for Hellighedsloven, på samme måde som forsoningsdagen i Lev 16 er klimaks for første del af Levitikus (Bergsma 2007, 81-82). At jubelåret skulle udråbes på netop forsoningsdagen (25,9) understreger blot de to kapitlers sammenhæng og den stærke tematiske forbindelse mellem forsoning og frigivelse. Det giver dog også mening at medregne Lev 26 i Hellighedslovens *grand finale*, for de to kapitler fremstår som en samlet tale. Også retorisk er kapitlerne et højdepunkt, idet vi her ser en høj koncentration af begrundelser, formaninger og motivationer for at holde loven.

Kapitel 25 kan opdeles i to afsnit om henholdsvis sabbatsåret (v. 2-7) og jubelåret (v. 8-55). Overgangen fra sabbatsår til jubelår i v. 8 understreger dog den dybe sammenhæng, der er mellem de to afsnit, idet jubelåret tidsfæstes ud fra sabbatsåret. I kapitel 25-26 findes otte skift mellem 2ms og 2mp, som jeg her vil gennemgå systematisk.

1. I første del af talen påbydes israelitterne at lade landet få et sabbatsår hvert syvende år (v. 2-7). Ligesom ugen er opdelt i seks arbejdsdage og en hviledag, foreskrives en cyklus på seks arbejdsår og et hvileår, hvor man hverken må så eller høste afgrøder. Versene har primært singularisreferencer, men der er to undtagelser. Den første undtagelse er overskriften i v. 2: »Når I kommer til det land, som jeg vil give jer, skal landet holde sabbatshvile for Herren.« Mens verset strukturelt fungerer som overskrift for de efterfølgende uddybninger, opnår forfatteren den retoriske effekt, at den enkelte israelitiske husfader og landejer ser sig selv i lyset af et overordnet, kollektivt paradigme om indtagelsen af landet og en økologisk sabbatsordning. Den anden undtagelse er referencen »I« i v. 6. Her er der dog ikke tale om et retorisk virkemiddel til at adressere individet i lyset af kollektivet. Derimod er referencen nødvendig, fordi den dækker over en husstand bestående af husfaderen (»du«) og de trælle, trælkvinder, daglejere og tilflyttere, der er tilknyttet hans husstand.

2. Fra v. 8 glider teksten over i forordninger om jubelåret. At jubelåret er modeleret over sabbatsåret kommer klart til udtryk i netop v. 8, eftersom jubelåret falder efter syv sabbatsår. Den teologiske pointe synes at være, at ligesom landet »frigives« til hvile hvert syvende år, skal også landets indbyggere frigives hvert 50. år. I v. 9 er der en subtil reference til forsoningsdagen, der ifølge Lev 16,29 og 23,26 falder på den tiende dag i den syvende måned, netop den dag hvor jubelåret udråbes. Jubelåret er altså forankret i den årlige genoprettelse mellem Gud og folket, og jubelåret er en yderst

konkret forlængelse af denne genoprettelse. Joosten (1996, 52-53) nævner v. 6-9 som undtagelse for sin regel om, at pluralis er kollektiverende og singularis individualiserende (se ovenfor). Det gælder undtagelsen i v. 6, som er forklaret ovenfor, og det gælder v. 7 med sin tale om »de vilde dyr, som er i dit land«, fordi ארץ »land« ifølge Joosten tilhører det kollektive domæne. Uregelmæssigheden fortsætter i v. 8-9a, hvor referencerne fortsætter i singularis, selvom fastsættelsen af jubelåret og blæsningen af hornet på forsoningsdagen ifølge Joosten gælder kollektivet. Fra v. 9b vender teksten tilbage til pluralisreferencerne, og i v. 9b-12 beskrives jubelåret i generelle termer. Uregelmæssigheden kan måske forklares ved, at versene danner en glidende overgang fra singularisreferencerne i sabbatsårsforordningen (v. 2-7) og jubelårsforordningen med pluralisreferencer i v. 10-12 (Meyer 2004, 104). Den kiastiske struktur i v. 9 kunne være en bevidst måde at gå fra singularis til pluralis, jævnfør Meyer (2004, 65):

- A »Du skal lade hornet lyde
- B i den syvende måned på den tiende dag i måneden;
- B' på forsoningsdagen
- A' skal I lade hornet lyde i hele jeres land.«

Der er dog også en anden mulighed, nemlig at der faktisk er tale om et individuelt ansvar for at tælle sabbatsår og blæse i hornet (v. 8-9a). Der skal blæses i horn ud over hele landet, så det giver god mening, at det også var tænkt som en opgave for hver enkelt husfader.

3. Efter de generelle forordninger om jubelåret (v. 10-12) kommer der i v. 13-17 de første konkrete uddybninger af, hvad det betyder for den enkelte israelit. Efter at påbudet om at vende tilbage til sin slægtsgård er blevet gentaget i v. 13, kommer et forbud i v. 14 mod at udnytte hinanden ved salg og køb af ejendom. I virkeligheden er der ikke tale om køb men om »leasing«, for ejendommene skal gives tilbage til de oprindelige ejere i jubelåret. Det er derfor kun afgrøderne, der sælges eller købes, og det forklarer, hvorfor de følgende vers udspecificerer, hvordan man beregner prisen ud fra antallet af afgrødeår. Den overordnede struktur af versene er som følger:

- A Overskrift: I skal vende tilbage til jeres ejendom (v. 13)
- B Forbud: *Ingen* (pl.) må udnytte sin bror (14)
- C Case: Når du køber jord skal prisen beregnes som afgrødeår (15)
  - D Mange år giver høj pris (16a)
  - D' Få år giver lav pris (16b)
- C' Begrundelse: For det er et antal afgrødeår, han sælger til dig (16c)
- B' Forbud: *Ingen* (pl.) må udnytte sin landsmand (17a)
- A' Afslutning: »Du skal frygte din Gud, for jeg er Herren jeres Gud« (17b)

En konkret case med køb af jord er indrammet af et konkret princip om ikke at udnytte hinanden. Casen (v. 15-16) er i singularis, mens indramningen er i pluralis med v. 14bc og 17b som enkelte undtagelser (se nedenfor). De generelle forbud (B og B') betegner den fattige modpart som både bror og landsmand. Denne sammenstilling minder om det vigtige næstekærlighedsbud i Lev 19,17-18, der sammenstiller אָהַבָה »bror«, עִמְךָ og דְּמֵךְ (oversættes begge med »landsmand« i DO92) samt עָרַב »nabo/næste«. Sammenstillingen er ikke uvæsentlig. Både købere og sælgere, rige og fattige er inkluderet i pagtsfællesskabet og har derfor lige værdi (jf. Hartley 1992, 318). En kiastisk struktur i v. 14 fremhæver budskabet ved hurtige skift mellem pluralis- og singularisreferencer:

- A »Og når I sælger
 B noget til *din* landsmand
 B' eller køber af *din* landsmands hånd
 A' må ingen *udnytte* (pl.) sin bror.«

Referenceskiftene i v. 14 indrammer køb og salg i et overordnet princip om ikke at udnytte hinanden – her i en fortættet formulering, der opsummerer princippet bag v. 13-17. Afsnittes sluttes af med på ny at adressere tilhørerne som individer. I stedet for at udnytte hinanden skal hver enkelt israelit nemlig handle i ærefrygt mod Gud (17b).

4. I v. 18-22 følger et parænetisk afsnit, hvor tilhørerne udelukkende adresseres i pluralis. Versene handler ikke om udnyttelse som i de foregående vers, men er overordnet en formaning til at holde sabbatsår. På den måde har versene en retorisk funktion på diskursniveau.¹¹ Påbuddet om at holde sabbatsår forstærkes ved at gøre det til en betingelse for at kunne bo trygt i landet (v. 18). Og i v. 20-22 foregribes en eventuel indvending mod det urealistiske i at kunne overleve, når man ikke må tilså landet i det syvende år. På den måde bruges pluralisreferencerne her til at abstrahere fra konkrete lovgivninger til generelle formaninger og opmuntringer.

5. Resten af kapitlet udfolder overordnet tre cases, hvor den fattige israelit portrætteres som stadig mere fattig (v. 23-28, 35-38, 39-54) (Nihan 2007, 520-21).¹² Den første case udfolder lovgivningen ved salg af en ejendom. Det er dog ikke bare abstrakte love, for de handler om tilhørerens landsmand i potentiel nød, hvilket understreges af referencen »din landsmand« i v. 25. At den enkelte tilhører har et særligt ansvar understreges af overskriften i v. 23-24, der står i 2mp. Israelitterne betegnes som fremmede tilflyttere hos Gud, og derfor har de ingen ejendomsret over landet. Det er Gud alene, der har ejendomsretten, og israelitterne har udelukkende opholdsret. Derfor har israelitterne som folk et fælles ansvar for at sikre den fattige israelits rettigheder, hvad enten det drejer sig om retten til, at den fattiges slægtning løskøber den solgte ejendom (v. 25), eller han selv gør det (v. 26), eller i yderste tilfælde at ejendommen gives fri i jubelåret (v. 28). Hver enkelt israelit skal handle ansvarligt indenfor denne overordnede lovgivning, hvilket understreges af brugen af 2ms i v. 25, inden afsnittet skifter til 3. person.

6. Efter et underafsnit i v. 29-34 begynder anden case i v. 35. I denne case er »din landsmand« ikke bare nødsaget til at sælge sin ejendom, men må også tage lån. Der bruges 2ms i v. 35-37, og israelitterne forbydes hver især at udnytte hinanden ved at udlåne penge mod renter. Tværtimod skal man handle i ærefrygt mod Gud og understøtte sin trængte landsmand. Afsnittet slutes af med en markant formulering om Gud som den, der befriede israelitterne fra Egypten for at give dem Kana'an og være deres Gud (v. 38). Tilhørerne adresseres her i pluralis, og verset udtrykker israelitternes kollektive identitet som Guds befriede folk. Pointen synes at være, at israelitterne som et befriet folk ikke skal gøre hinanden til gældsslaver, men derimod udtrykke deres status som Guds befriede folk i deres indbyrdes sociale forhold.

7. Sidste case (v. 39-54) udfolder den ulykkeligst tænkelige situation inden for tekstens horisont, nemlig medlemmer af Guds befriede folk (v. 38!), der nu må sælge sig selv som slaver for at få penge. Som for at understrege den ulykkelige situation, betegnes landsmanden nu med det intime »din broder« (v. 39), hvilket understreger det individuelle ansvar. I første del (v. 39-43) beskrives ansvaret for den broder, der sælger sig til »dig« og hans rettigheder til at vende hjem til sin ejendom i jubelåret. Afsnittet er indrammet af 2ms (v. 39-40 og 43), hvilket medfører en stærk kontrast i v. 42-43:

A »For mine tjenere er *de*, som jeg førte ud af Egypten; (42a)

B *de* må ikke sælges som slaver. (42b)

B' *Du* må ikke undertrykke ham med vold; (43a)

A' *du* skal frygte *din* Gud.« (43b)

Fra at tale generelt om israelitternes status som Guds tjenere og deres rettigheder til ikke at blive solgt som slaver skiftes der pludseligt til direkte tiltale i v. 43. Tilhøreren forpligtes til ikke at undertrykke sin landsmand i lyset af israelitternes fælles status som befriede slaver, og denne forpligtelse underbygges yderligere i v. 43b med et positivt krav om at frygte Gud.

Hvor v. 39-43 forbød israelitterne at gøre hinanden til slaver, får de i v. 44-46 lov til at tage slaver fra omgivende folkeslag og de tilflyttere, der bor i landet. Dette afsnit er primært formuleret i 2mp bortset fra første og sidste sætning, der begge står i singularis, henholdsvis »din træl og din trælkvinde, som du vil have« (v. 44a) og »du må ikke undertrykke ham med vold« (v. 46b), hvoraf sidste sætning er en ordret gentagelse af v. 43a. Skiftet mellem singularis og pluralis er blevet fortolket som et udtryk for tekstens udvikling, hvor en redaktør har tilføjet v. 44b-46a (Elliger 1966, 337; 342; Gerstenberger 1996, 390), men den hypotetiske, oprindelige formulering »Din træl og din trælkvinde, som du vil have, må du ikke underkue med vold« (v. 44a.46b) skaber langt større modsætning til det foregående forbud mod at tage slaver end den påståede spænding i v. 44-46. At teksten starter i 2ms i v. 44a er oplagt, eftersom afsnittet er en direkte forlængelse af og nuancering af lovgivningen i v. 39-43. Derefter skifter referencerne

naturligt til pluralis, idet lovene bevæger sig ind i det kollektive domæne, signaleret ved brugen af ארץ »land« (v. 45). Afsnittet slutter som bekendt i singularis i v. 46b, hvilket sandsynligvis har to årsager. For det første at forbinde afsnittet med v. 39-43, der slutter med præcis samme formulering. Og for det andet for tydeligt at kommunikere tekstens egentlige anliggende, nemlig at forbyde tilhøreren at undertrykke sin landsmand. Skiftet mellem pluralis og singularis har altså en markant retorisk effekt.

Sidste afsnit (v. 47-54) beskriver en situation, hvor en fattig landsmand er nødsaget til at sælge sig selv til en rig fremmed. Hermed kan den fattige landsmands situation næppe blive værre, og afsnittets formål er at give denne israelit et minimum af juridisk beskyttelse. Hele afsnittet er i 3. person, hvilket understreger den fattige landsmands ulykkelige situation, i og med at han er havnet uden for israelitternes rækkevidde (Meyer 2004, 121-22). Tilhørerne bliver dog tiltalt to gange; den første gang i v. 47, hvor der tales om »din landsmand«. Herefter forsvinder tilhøreren ud af billedet, indtil det centrale v. 53b på ny adresserer tilhøreren: »Han må ikke undertrykke ham med vold for *dine* øjne«. Selvom afsnittet som helhed kunne give indtryk af, at tilhørerne ikke har et individuelt ansvar over for israelitter, der er slaver hos fremmede, viser v. 53, at tilhørerne som et minimum skal beskytte deres landsmand mod voldelig undertrykkelse. Dette *refrain* forekommer også i v. 43a og 46b, alle steder med singularisreference, og på den måde bruges den direkte tiltale til at understrege tekstens budskab, nemlig at tilhørerne har et individuelt ansvar for at beskytte deres landsmænd mod undertrykkelse.

7. Endelig slutter kapitlet af med den velkendte formulering »Jeg er Herren jeres Gud!« (v. 55), hvor skiftet til pluralis bruges strukturelt til at markere en afslutning og retorisk til at indramme loven i folkets kollektive status som Guds folk.

8. Hellighedsloven slutter markant af med et helt kapitel med formaninger (Lev 26). Uden undtagelse tiltales modtagerne her i pluralis, hvilket harmonerer godt med antagelsen om, at pluralisreferencer normalt bruges i Hellighedsloven i parænetiske afsnit. At pluralisreferencer bruges i det afsluttende, klimaktiske afsnit understreger også den nu velkendte brug af pluralisreferencer som strukturelle rammer om en lovsamling. Kapitel 26 viser, at denne brug også fungerer på diskursniveau over ti kapitler.

Opsummering: Kollektiv identitet og individuelt ansvar

Gennemgangen af de hyppige skift mellem 2ms og 2mp i Lev 18-20 og 25-26 har vist en kompleksitet i både form og funktion. Tidligere tilskrev man referenceskiftene redaktioner af teksten, og man fokuserede primært på at forstå de rekonstruerede tekster fremfor den overleverede tekst. Forstår man derimod referenceskiftene som intentionelt strukturelle og retoriske virkemidler, åbner der sig et vindue til at forstå Hellighedsloven og dens interne dynamik mellem individ og kollektiv.

Pluralis (2mp)		Reference
	Ramme på diskursniveau	18,1-5.24-30 20,7-8.22-26 25,18-22 26,1-46
	Overskrift for afsnit	18,6 19,15a 19,19a 25,2 25,23-24
	Ramme om afsnit	19,9a.10c 25,13-14.17
	Afslutning på afsnit	25,38 25,55
	Ramme om enkelte 2ms-referencer	19,34 25,14
Singularis (2ms)		
	Ramme om afsnit	19,29.32 25,39.43 25,44a.46b
	Enkelttilfælde	19,12 25,17b 25,25 25,47 25,53b
Diverse		
	Overgang mellem to afsnit	25,9
	Tvivelstilfælde	19,27b

Referenceskiftene har en markant retorisk funktion i at understrege og forstærke Hellighedslovens budskab. I kapitel 18-20, som udfolder essensen af hellighedskonceptet, fungerer 2mp primært som parænetiske rammer omkring konkrete love. Funktionen er, at forbuddene mod incest (2ms) formes af folkets kollektive identitet som Herrens udvalgte og udskilte folk, der skal leve i kontrast til nabofolkenes afskyelige skikke. Kontrasten når et klimaks i 19,19, hvor israelitterne som individer forbydes at blande såsæd, kvæg og garn. Hellighed i Lev 18-26 handler dermed om udskilning, og israeliternes individuelle forpligtelser på ikke at indgå i seksuelle relationer med familiemedlemmer såvel som på ikke at blande såsæd, kvæg og garn er jævnlige, konkrete påmindelser om folkets status som udskilt fra folkene. Ultimativt har udskilningen som

sit mål at forene folket med Gud i en sådan grad, at Gud på ny kan vandre blandt sit folk (Lev 26,12; jf. Gen 3,8).

Skiftene fra 2mp til 2ms bruges derudover til at understrege israeliternes individuelle, sociale ansvar. De tydeligste eksempler inkluderer 19,9-10 om det individuelle ansvar for at hjælpe de fattige og fremmede og ikke mindst 19,34, hvor et pludseligt skifte til 2ms understreger, at ikke bare folket som helhed, men den enkelte israelit, skal elske den fremmede som sig selv. I kapitel 25 bruges 2ms konsekvent til at udtrykke individuelt ansvar, idet tilhørerne konstant mindes om, at de fattige israelitter er »din bror« og »din landsmand«. Tilhørerne udgør som fællesskab et udskilt folk. Som kollektiv er de befriede fra Egypten og forsonede med Gud (jf. referencen til forsoningsdagen i 25,9), og derfor har de som folk et fælles ansvar for at befri hinanden fra slaveri og undertrykkelse. Dette ansvar formidles retorisk ved brug af 2ms, så ingen kan være i tvivl om, at netop de har et ansvar for de nødlidende.

Noter

- 1 I denne artikel er bibelcitererne generelt forfatterens egen oversættelse. Hvor det er angivet, følges dog den autoriserede danske oversættelse fra 1992 (DO92).
- 2 Der er dog enkelte skift i Lev 21,8; 22,23; 23,22 (jf. 19,9-10).
- 3 Gane (2017, 44-47) begrundet sin påstand om, at hver enkelt israelit er i et pagtforhold med Gud ud fra bl.a. påbuddet om, at alle israelitiske mænd skulle fejre pilgrimsfester for Gud (Ex 23,14-17; 34,18.22-24; Deut 16,16-17).
- 4 Forskere har forsøgt sig med at rekonstruere ti oprindelige bud eller endda tolv oprindelige bud i Lev 19. Se Milgrom (2000, 1596-1602) for diskussion.
- 5 Barbiero (1991, 207) kalder strukturen for en »simmetrie redazionali«, dvs. en »redaktionel symmetri«. Som tidligere anført er det dog ikke holdbart at bedrive kilde- eller redaktionskritik baseret på skift mellem singularis- og pluralisformer.
- 6 Både Den Samaritanske Pentateuk, Septuaginta, Peshitta og Targum Pseudo-Jonathan har verbet i pluralis.
- 7 Udtrykket »Jeg er Herren jeres Gud!« i v. 31b er ofte blevet set som en strukturel markør, hvilket komplicerer strukturen i afsnittet. Se diskussion hos Ruwe (1999, 207).
- 8 Om oversættelsen af ללל til »vanære«, se Milgrom (2000, 1696-97).
- 9 For nyere diskussioner af den fremmedes (גר) rolle i GT og i H specifikt, se Nihan (2011), Rendtorff (2002), Milgrom (2000, 1493-1501) og Joosten (1996, 54-73).
- 10 Et lignende skifte forekommer i v. 27.
- 11 »Diskurs« forstås her som en tale eller tekst i sin helhed, dvs. på et højere strukturelt niveau end enkelte afsnit.
- 12 V. 29-34 kan betragtes som et underafsnit til v. 23-28, fordi afsnittet udfolder særlige regler angående salg af huse i byer og levitbyer.

Litteratur

- Barbiero, Gianni. 1991. *L'asino del Nemico: Rinuncia alla Vendetta e Amore del Nemico nella Legislazione dell'Antico Testamento (Es 23, 4-5, Dt 22, 1-4, Lv 19, 17-18)*. Analecta Biblica 128. Roma: Editrice Pontificio Istituto biblico.
- Bergsma, John Sietze. 2007. *The Jubilee from Leviticus to Qumran: A History of Interpretation*. Supplements to Vetus Testamentum 115. Leiden: Brill.
- Berman, Joshua. 2017. *Inconsistency in the Torah: Ancient Literary Convention and the Limits of Source Criticism*. New York, NY: Oxford University Press.

- Blum, Erhard. 1990. *Studien zur Komposition des Pentateuch*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 189. Berlin: De Gruyter.
- Bultmann, Christoph. 1992. *Der Fremde im antiken Juda: eine Untersuchung zum sozialen Typenbegriff »ger« und seinem Bedeutungswandel in der alttestamentlichen Gesetzgebung*. Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, 153. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Clamer, Albert. 1946. *Lévitique, Nombres, Deutéronome*. La Sainte Bible 2. Paris: Letouzey et Ané.
- Douglas, Mary. 1999. *Leviticus as Literature*. Oxford University Press.
- Elliger, Karl. 1966. *Leviticus*. Handbuch zum alten Testament 4. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Gane, Roy. 2017. *Old Testament Law for Christians: Original Context and Enduring Application*. Grand Rapids, MI: Baker Academic.
- Gerstenberger, Erhard S. 1996. *Leviticus: A Commentary*. The Old Testament Library. Louisville, KY: Westminster John Knox Press.
- Graf, Karl Heinrich. 1866. *Die geschichtlichen Bücher des Alten Testaments: zwei historisch-kritische Untersuchungen*. Leipzig: T.O. Weigel.
- Greenberg, Moshe. 1984. »The Design and Themes of Ezekiel's Program of Restoration«. *Interpretation* 38 (2): 181-208.
- Grünwaldt, Klaus. 1999. *Das Heiligkeitgesetz Leviticus 17-26: ursprüngliche Gestalt, Tradition und Theologie*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 271. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hartley, John E. 1992. *Leviticus*. Word Biblical Commentary 4. Dallas, TX: Word Books.
- Joosten, Jan. 1996. *People and Land in the Holiness Code: An Exegetical Study of the Ideational Framework of the Law in Leviticus 17-26*. Supplements to Vetus Testamentum 67. Leiden: Brill.
- Joosten, Jan. 1997. »'Tu' et 'vous' dans le Code de Sainteté (Lév. 17-26)«. *Revue des Sciences Religieuses* 71 (1): 3-8.
- Knohl, Israel. 1987. »The Priestly Torah Versus the Holiness School: Sabbath and the Festivals«. *Hebrew Union College Annual* 58: 65-117.
- Magonet, Jonathan. 1983. »The Structure and Meaning of Leviticus 19«. *Hebrew Annual Review* 7: 151-67.
- Meyer, Esias Engelbertus. 2004. »The Jubilee in Leviticus 25: A Theological Ethical Interpretation from a South African Perspective«. Ph.d.-afhandling indleveret ved University of Stellenbosch.
- Milgrom, Jacob. 2000. *Leviticus 17-22: A New Translation with Introduction and Commentary*. The Anchor Bible 3B. New York: Doubleday
- Nihan, Christophe. 2007. *From Priestly Torah to Pentateuch: A Study in the Composition of the Book of Leviticus*. Forschungen zum Alten Testament. 2. Reihe 25. Tübingen: Mohr Siebeck.

- Nihan, Christophe. 2011. »Resident Aliens and Natives in the Holiness Legislation«. I *The Foreigner and the Law: Perspectives from the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, redigeret af Reinhard Achenbach, Rainer Albertz og Jakob Wöhrle, 111-34. Beihefte zur Zeitschrift für altorientalische und biblische Rechtsgeschichte 16. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rad, Gerhard von. 1953. *Studies in Deuteronomy*. London: SCM Press.
- Rendtorff, Rolf. 1996. »The Gēr in the Priestly Laws of the Pentateuch«. I *Ethnicity and the Bible*, redigeret af Mark G. Brett, 77-87. Leiden: Brill.
- Reventlow, H. Graf. 1961. *Das Heiligkeitsgesetz formgeschichtlich untersucht*. Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament 6. Neukirchen: Neukirchener Verlag.
- Ruwe, Andreas. 1999. »Heiligkeitsgesetz« und »Priesterschrift«: *Literaturgeschichtliche und rechtssystematische Untersuchungen zu Leviticus 17,1-26,2*. Forschungen zum Alten Testament 26. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Sun, Henry T. C. 1990. »An Investigation into the Compositional Integrity of the so-called Holiness Code (Leviticus 17-26)«. Ph.d.-afhandling indleveret ved Claremont Graduate School.
- Tucker, Paavo N. 2017. *The Holiness Composition in the Book of Exodus*. Forschungen zum Alten Testament. 2. Reihe 98. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Watts, James W. 1999. *Reading Law: The Rhetorical Shaping of the Pentateuch*. Biblical Seminar 59. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Weinfeld, Moshe. 1991. *Deuteronomy 1-11: A New Translation with Introduction and Commentary*. The Anchor Bible 5. New York: Doubleday.
- Wellhausen, Julius. 1927. *Prolegomena zur Geschichte Israels*. 6. udg. Berlin: De Gruyter.
- Wenham, Gordon J. 1979. *The Book of Leviticus*. New International Commentary on the Old Testament. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Wurster, Paul. 1884. »Zur Charakteristik und Geschichte des Priestercodex und Heiligkeitsgesetzes«. *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 4: 112-33.

Forfatter

Christian Højgaard Jensen
 Dansk Bibel-Institut
 Heimdalsgade 52, 2.th.
 2200 København N
 chj@dbi.edu

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktions-
 uafhængig fagfællevurdering.